

XVII. YÜZYIL OSMANLI'DA İKTİDAR-BİLİM İLİŞKİSİ**The Relationship between Power and Science in the Ottoman State in XVII Century****Cüneyt COŞKUN*****ÖZ**

Bu çalışmada, Osmanlı'da XVII. yüzyıl iktidar-bilim münasebetleri ele alınmaktadır. XVII. yüzyıl Osmanlı Dünyası, klasik ve modernleşme süreçlerinin anlaşılıp anlamlandırılmasında merkezi bir dönem özelliğine sahiptir. Bu dönem, Osmanlı düşünce hayatındaki çatışmaların, siyasal rejimdeki aksaklıkların başlamasıyla beraber görülen ilk ciddi kıvılcımları içinde barındırır. Söz konusu çatışmalar ve aksaklıklar, geçmişten hareket eden ve bugünde anlam bulan gelenek olgusunun sendelediğini gösteren işaretlerdir. Kaldı ki Osmanlı'da XVII. yüzyılın ayırıcı özelliği, hem siyasal rejimdeki hem de düşünce hayatındaki hâkim geleneksel kurgulamanın kırılmaya başladığı dönem olmasıdır. İktidar-bilim ilişkisi bağlamında gizliliğin dikkate değer yönü ise ön dönemlerdeki Nizam-ı Âlem ideolojisindeki katı yapının öncelikli olarak siyasi ve askeri nedenlerle zafiyete uğramaya başladığı; bilim ve düşünce sahasındaki yeni çehrenin bu zafiyetler bağlamında yapısal bir dönüşüme uğradığıdır. Dolayısıyla XVII. yüzyıl Osmanlı'da iktidar-bilim ilişkisi, bu değişim bağlamında, sonraki dönemlere ön ayak olacak şekilde değerlendirilmelidir. Bu çalışmanın temel amacı da tarihsel süreç içerisinde değişen siyasi, askeri, bilimsel, düşünsel vb. sahaları, dünya siyasetindeki konjonktürel yapıyı dikkate alarak değerlendirmek ve buna bağlı olarak bilim-düşünce etkinliklerini siyasi, hukuki, toplumsal, ekonomik ve kültürel yapı bağlamında irdelemektir.

ABSTRACT

This study deals with the relation between power and science in the 17th Century Ottoman Empire. The 17th Century Ottoman World has the characteristics of a pivotal period for conventional and modernization processes to be understood and interpreted. This period involves the first flames which burst out with conflicts in Ottoman thought and disruptions in political regime. These conflicts and disruptions are the first signs which show the malfunction of traditional phenomenon that is shaped in the past and reaches its significance at the present time. Moreover, distinctive feature of the 17th Century in Ottoman Empire lurks in its being the breaking point for traditional construction in both political regime and thought. Another remarkable point for secrecy in terms of power and science relation is that rigid ideology of state order is weakened by political and military reasons at first and then science and thinking undergo a structural change related to this weakness. Therefore, power and science relation in the 17th Century Ottoman Empire should be evaluated as an avant-garde to the next ages. The main purpose of this study is to evaluate political, military, scientific, and intellectual areas which change in historical process by considering the structure in the world politics; and to scrutinize science and thought activities within the context of political, judiciary, economic and cultural structure.

Key Words: Ottoman Empire, power, science, law, economy, culture, society

* Arş. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, cuneytcoskun80@hotmail.com.tr

Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü,

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, iktidar, bilim, hukuk, ekonomi, kültür, toplum

Giriş

Bir uç beylik olarak tarih sahnesindeki yerini almaya başladıktan sonra Fatih Sultan Mehmet dönemiyle birlikte Nizam-ı Âlem ülküsüne daha da boyut kazandıran Osmanlı, dünya siyaseti üzerinde önemli bir güç haline gelmiştir. Fatih döneminden sonra ise, toprakları süratle genişleyen, buna paralel olarak, siyasi, idari, hukuki ve kurumsal açılardan yoğun bir ihtiyaçlar çemberiyle kuşatılan bir devlette, bilim ve düşüncenin ister istemez pragmatik amaçlara yönelmesi söz konusu olmuştur (Ocak, 2002: 12). Bir başka ifadeyle, tarihsel süreç içerisinde değişen ve değişimin gittikçe hız kazandığı konjonktürel yapı ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu için, dünya siyasetindeki entelektüel, toplumsal, iktisadi, kültürel, askeri, siyasi konumunun yeniden gözden geçirilmesi, alınması gereken tedbirler açısından mistisizm-rasyonalizm öncülleri arasında önceliklerin ve dünyayı yeniden anlama ve algılama bağlamında güncel stratejilerin belirlenmesi gerektiğinin ilk farkındalık dönemi olarak XVII. yüzyıl kırılma dönemidir.

Dönemin analizinde iktidar-bilim ilişkisi, özellikle bilinçli bir ikirliği göstermesi açısından önem arz etmektedir. Çünkü söz konusu ilişkinin ortaya koyacağı sonuçların, öncelikle iktidar olgusu/siyasi irade temelinde inşa edilmesi zorunludur. Temel belirleyici olan iktidar olgusu, kendi belirlemeleri doğrultusunda iktidar-bilim ilişkisinin öteki belirleyicilerini de biçimlendirmekte ve onlara belli bir hiyerarşik önem atfetmektedir. Belirli bir hiyerarşi ile hukuki, sosyal, ekonomik ve kültürel etmenler, iktidar-bilim ilişkisinde çizilen resmin tamamlayıcı öğeleridir. Bu nedenle denilebilir ki XVII. yüzyılda Osmanlı'da iktidar-bilim ilişkisinin özü, felsefi ve bilimsel hayattın yeniden gözden geçirildiği, bu beş etmen dikkate alınarak temel paradigmanın inşa edicilerine karşı daha modern düşüncelerin seslendirildiği ve modernleşme sürecinin başlangıcı olarak Osmanlı'da ilk modernist hareketlerin izlerini taşıdığı iddiasıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Dolayısıyla XII. yüzyıldan itibaren çeviri girişimleriyle tohumları atılan, Rönesans'la birlikte çiçek açan ve XVII. ve devamında XVIII. yüzyılda bilimsel devrimlerle birlikte bilim, felsefe ve bunların pratik getirisi olan teknolojiyle taçlandırılmaya başlayan Avrupalı düşünce biçimi, her ne kadar Weberyen anlayış bağlamında öncelikli etken olarak iktisadi temellere bağlanmışsa da bu çalışma, özellikle Osmanlı'da iktisadi faktörün sadece bir etken olduğunu ancak asıl unsur olmadığı kabulünden hareket ederek XVII. yüzyılda Osmanlı'da iktidar-bilim ilişkisiyle daha doğru bir tarihsel algı ve anlayışa katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Söz konusu dönem itibarıyla bilim ve düşünce hayatının irdelenmesinde özellikle iki unsur diğer belirleyicilerin üzerinde daha ciddi bir etkiye sahiptir. Biri hiç kuşku yok ki iktidar, diğeri de siyasi iradenin meşruiyet zeminini sağlamlaştıran hukuktur. Yani, iktidar-hukuk-bilim üçlüsü aşında birbirini karşılıklı olarak tamamlayan, birinin varlığı diğerlerinin varlığını gerektiren bir yapıyı ifade eder. Bu nedenle öncelik XVII. yüzyıl

siyasi ve hukuki yapısını kısaca incelemek, iktidar-bilim alanındaki dönemsel gelişmeleri anlamak ve anlamlandırmak adına doğru sonuçlara vardıracağıdır.

1) Siyasi Yapı

Osmanlı İmparatorluğu siyasal ideolojisini patrimonyal bir yapı etrafında inşa etmiştir. Bu inşanın temel niteliği, patronun/padişahın iktidarının her yerdeliği nispetindedir. Daha net bir ifadeyle padişah, bütün toplumun ve sath içindeki bütün toprakların mutlak hâkimidir. Bekasının korunması ve devamlılığı için kontrollü bir denetimle bu yapının işleyişi adına mevcut kurumları ve bireyleri uygun görevlerle bağımlı kılmıştır. Kısaca “patrimonyalizm, sosyal onur, statü ve mertebelerin mutlak bir egemen tarafından belirlendiği bir yönetim biçimidir” (İnalçık, 2010: 9). Ancak bu sistemli yönetim tarzının, XVII. yüzyıla birlikte siyasal ideolojinin doğrudan olmamakla birlikte bir kırılmaya uğradığından bahsetmek yanlıgı değildir. Çünkü Batı’daki hızlı değişim karşısında klasik uygulamaların toplumsal ve yönetsel anlamda çağın gereksinimlerini yeterince cevaplandırması ve daha da önemlisi başa geçen padişahların yeterli deneyime sahip olmamaları, mevcut siyasal yapıda ciddi kırılmaların yaşandığını göstermektedir. Örneğin, 1640’ta korku içinde kafesten çıkıp tahta oturan Sultan İbrahim zamanından beri, sarayda daha çok haremin sözü geçer olmuştur (McGowan, 2006: 762).

İmparatorluğun muhteşem yıllarından sonra içteki ve dıştaki gelişmeler karşısında hem siyasi yapıyı korumakla, hem kaybedilmeye başlanan toprakları yeniden elde etme arzusuyla hem de eski görkemli dönemlere kavuşmanın verdiği endişeyle atılan her adım, aslında siyasi otoritenin tavizlerine kapı açmıştır ki bu tavizler hem söz konusu dönem hem de sonraki dönemlerde (saray kadınları, şeyhülislam, ayanlar gibi) patronun otoritesine gizli ortaklar yaratılmasının da ilk tohumlarını atmıştır. Özellikle de bir yüzyıl boyunca, tahta, kurumsal olarak yüreklere korku salan yetkilerinin tam sorumluluğunu üstlenebilecek ehliyet, irade ve beceriye sahip olmayan padişahların varlığı düşünülünce, bu durumun kaçınılmazdır (McGowan, 2006).

Öte yandan bununla bağlantılı olarak, siyasanın bu döneme kadar hiç kullanmadığı bir takım iktidar araçlarına başvurusu da dikkat çekicidir. Bu iktidar araçlarından biri, *konsensüs*’tür. Konsensüsle kastettiğimiz şey, iktidarın siyasi bütünlüğü koruma içgüdüleriyle sisteme karşı çıkan/çıkabilecek direnişlere karşı, direniş odaklarını şiddet aracını ikinci planda bırakıp, yerine ıslah edici tedbirlerle asileri sisteme yeniden dâhil etme girişimidir. Bu anlamda, Celali ve Karayazıcı isyanlarında yanlarında paralı askerler (sekbanlar) yetiştiren Karayazıcı gibi Celali şeflerine devlet görevleri verilerek hem ayaklanma sebeplerini doğrudan ortadan kaldırma hem de onları sistemle yeniden bütünleştirme çabaları bir örnek niteliğindedir. Nitekim bu uzlaşma politikası, uzun vadede asilerin önde gelenleri üzerinde de başarılı olmuştur (Faroghi, 2006: 548). Bu bağlamda konsensüsü Osmanlı siyasal yapısındaki otoritenin paylaşılmazlığına dair ilk çatlak veya bir darbe olarak nitelendirilmenin çok temelsiz bir bakış tarzı olmayacağı kanaatindeyiz. Çünkü konsensüs, modern siyasi iktidar biçimlerinin Hristiyanlık temelli Tanrı egemenliğine dayalı pastoral iktidar algısının aracı olan şiddete karşı daha etkin bir iktidar aracı olarak kullanıldığını görmek mümkündür. Dolayısıyla modern siyasi

iktidar biçimlerinde devlet aklı* iktidar aracı olarak uzlaşılı politikasıyla yönetimsel sorunlara çözümler üretebilme iradesini ortaya koyabilme becerisine sahiptir. Bu da ancak rasyonellik, sağduyu ve bilgelik gibi modern prensipleri ilahi, mistik zorunluluklardan sıyrarak başarılabilir. Bir başka ifadeyle, siyasanın teori-pratik ve özne-nesne arasındaki ilişkiyi seküler dayanaklarla teolojik algıdan soyutlaması demektir. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta, XVII. yüzyıldan önceki dönemlerde güç sahibinin konsensüsü değil, teori-pratik ve özne-nesne arasındaki ilişkiyi gücü oranında Nizam-ı Âlem ülküsü amacına uygun olarak kullandığıdır. Buna karşın, konsensüs, XVII. yüzyıl Osmanlı siyasi yapısında gücü koruma adına kısmi olsa da işlerlik kazandırıldığı için hissedilir izlerini taşımaktadır.

Yukarıda değinildiği gibi iktidar sahiplerinin deneyimsiz olmaları, söz konusu dönemde siyasi kırımlarda can alıcı rol oynamıştır. Bunlardan en önemlisi hiç kuşku yok ki XVI. yüzyılın son çeyreğinde “Beylerbeyi Vak’ası” olarak adlandırılan ve XVII. yüzyılda siyasi iradeye ciddi problemler yaşatan saray hizipleri ve askeri isyanlardır. Saray hiziplerinin askeri sınıfla yani ya yeniçeriler ya da yeniçerilerin rakibi merkezi hükümete bağlı sipahiler içinde kurdukları ilişkiler -yeniçeri-ulema arasındaki münasebet gibi- devlet erkânının önemli ölçüde maddi gelir sağlamasına imkân veren koşulların belirmesi ve devlet gelirlerindeki kötüye gidişle birlikte maaşların zamanında ödenmemesi çeşitli ittifak biçimlerine uygun ortamlar hazırlamıştır. Ayrıca siyasi kırımlar için önemli bir faktör de Avrupa’dan Osmanlı topraklarına (İstanbul, İzmir, Selanik, Sakız, Nakşe adası ve Atina gibi) Fransız sefirinin himayesi altında gelen Cezvitlerin faaliyetleri ve propagandaları ile Papalık ve diğer Avrupa ülkelerin desteklemeleri ve kısırtmalarıyla Beylerbeylerinin isyanlarını da göz önünde bulundurmak gerekir (Uzunçarşılı, 2011: 118). Bu isyanlar, uzun zaman siyasi otoriteyi uğraştırmıştır. Örneğin, Canbuladoğlu Ali Paşa adında isyancı beylerbeyini kendine müttefik edinen ve ticari imtiyazlar vaadiyle Toskana dükünün yardımını alan Kalenderoğlu isyanı; 1635’te yakalanıp idam edilmesiyle son bulan ve sadece Toskana dükünün değil, Papalık ve İspanya’nın da desteklerini alan Ma’noşlu Fahreddin isyanı birkaç örnektir (Faroghi, 2006: 549).

Siyasal sistemin düştüğü çıkmazlar, klasik dönemin sonunda devlet bürokrasisindeki yapıda çeşitli ilişki biçimlerini de ortaya çıkarmıştır. Özellikle daha önceki dönemlerde “bilge hukukçular” olarak adlandırılacak dini-siyasi konularda fetva veren, az bir maaşla hizmet eden ancak belli bir dönemden itibaren devlet teşkilatında daha itibarlı yer edindirilen şeyhülislamlık, XVI. yüzyılın sonu XVII. yüzyıl başlarından itibaren maddi geliri artmış ve ciddi bir siyasi güç haline gelmeye başlamıştır. Şeyhülislamların siyasi mücadelelerde fiilen yer almalarına, kendilerine yakın kişileri desteklemelerine vezirlerin liyakatsizlikleri ve zayıf iradeli olmalarına tecrübesiz padişahlarında eklenmesi,

*Devlet aklı ilahi, doğal ya da insani yasalara göre bir yönetim sanatı değildir. Dünyanın genel düzenine saygı göstermesi gerekmez. Bu, devletin gücüne uygun olarak yönetmektir. Amacı geniş kapsamlı ve rekabetçi bir çerçeve içinde bu gücü korumak ve artırmak olan yönetimdir. *bk.* Michel Foucault, “Özne ve İktidar”. *çev.* Işık Ergüden, Osman Akınbay. İstanbul: Ayrıntı Yay., 2005, s. 44-50.

şeyhülislamın önemini daha arttırmıştır (Uzunçarşılı, 1988: 188). Özellikle şeyhülislamın siyasi konularda - padişahların tahttan indirilmesi, vezirlerin ve üst düzey bürokratların siyasi katli, hukuki düzenlemelerin şeriata uygunluğunun onaylanması gibi (Karatepe, 2004: 160) verdikleri fetvaların önemine bakılınca, XVII. yüzyılda siyasi iradenin sadece padişah eliyle uygulanmadığını görmek mümkündür. Öyle ki müftünün otoritesi o kadar büyüktür ki herhangi bir şey hakkında bir hüküm veya karar verdi mi, padişah bile bunu asla çeviremez ve ne şekilde olursa olsun karşı koyamaz (Ricaud, 2012: 167). Dolayısıyla şimdiye kadar yapılan analizlerde devletin siyasi işleyişinde bağımlı-bağımlı kılınan kulluk yapısından söz edilse de kamufle edilmiş ya da kapalı kapılar ardında pratik kaygılar ve Âl-i Osman'ın yönetimi altında varlığını devam ettirecek olan ebed-müddet devlet anlayışı arasında sıkışmış müphem plüralist bir yönetim tarzının, patronun kudretine menfi etkisi bu dönem itibarıyla artık düşünülmesi gereken bir meseledir. Çünkü iktidar organının realitedeki sahiplerinin, XVII. yüzyıldan itibaren görünen irade olarak patron ve perde arkasındaki irade olarak havâss'ın (seçkinler sınıfı) oluşturduğu bir yürütme organı eliyle yürütüldüğünden bahsetmek mümkün görünmektedir.

Nihâi olarak, klasik olandan daha farklı bir yönetim algısının, Avrupai tarzda avam tarafından ya da burjuva hareketleriyle gelen devrimsel bir dayatma ya da muhalefetle değil, siyasi yapı içindeki sözde bağımlı kulların pratik endişeleriyle yeniden biçimlendirilmeye çalışıldığı açıktır. Örneğin, Köprülülerle başlayan ıslahat girişimleri bu durumu görünürde kurtarmış olsa da (ilk üç Köprülü dönemi hariç) 1703'te Köprülülerden bazılarının II. Mustafa'nın tahttan indirilmesindeki aktif rol üstlenmeleri ve bazı Köprülü ailesi mensuplarının XVIII. yüzyılda da önemli makamlara tayinine devam edilmesi, etkisiz bir otorite karşısında etkin bir otorite ortaklığını ve pratik hesapların yönetsel yapı içinde ne tür içeriğe kavuştuğunun ipuçlarını vermektedir (Faroghi, 2006: 552).

2) Hukuki Yapı

Kırılma dönemi olarak adlandırdığımız XVII. yüzyılın hukuki yapısına bakıldığında, daha önce de ifade edildiği gibi siyasal iradenin meşruiyet zeminini sağlamlaştıran hukukun, birinci elden desteği aşikârdır. Ancak yanlış algılanmaması gereken husus, aslında mevcut hukuki durumun ön dönemlerle pek çelişmediğidir. Tek ayrıntı nokta, siyasi iradenin önceki dönemlere nazaran etkinlik alanına müdahil olan daha etkin yeni aktörlerin ortaya çıkışıdır. Bu durum, iktidar-bilim ilişkisinin yönünü de belirlemekten uzak değildir.

Devletin hukuki yapısı, Hanefi yoruma dayalı şeriat üzerine kurulmuştur. Şeriat ise reel dünyada insan ve insana dair her alandaki eylem biçimleri üzerinde olan-olması gereken arasındaki düzenleyici kontrol mekanizması aracıdır. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin hukuku ve sosyo-politik örgütlenmesinde ikili bir yapıdan bahsetmek mümkündür: bir yanda örfi kurum ve kaideler, diğer taraftan da şer'i kanun ve ilkeler. Yani bir yanda fıkha, bir yandan da sultana dayanmaktadır. Osmanlı hukuk düşüncesinin temel özellikleri, bu iki otoritenin birbirleriyle olan farklı ilişkilerinin açılımı ile ortaya çıkmaktadır (Bilgin, 2002: 81). Ancak XVI. yüzyıl ve özellikle de XVII.

yüzyıldan itibaren şer'i hukuk ve müesseselerin lehine gelişmeler gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bu durumu Barkan şöyle ifade etmektedir:

“Osmanlı Devleti'nde örfi hukukun ve laik müesseselerin şer'ileşmek lüzumunu duymadan hükümler oldukları saha, birçoklarının zannettiklerinin aksine olarak, vaktiyle çok daha geniş iken zamanla şer'i hukukun lehine daralmış ve amme hukuku sahasında İslami denem hükümlerin bilhassa şeklen daha büyük bir sarahat ile hâkim olmaya başlaması bilhassa XVII. yüzyıldan itibaren vukua gelmiştir” (Timur, 2010: 126).

Hukuki yapıyı gözetme ve işleme görevinin medreselerde biçimlenmesi bu noktada önemlidir. Çünkü fakih ve kadıların elinde olan yapının güncel koşullar karşısında toplumsal gereksinimlere cevap verememesi ve devamında çözümün buyruklar ve yasaklar bağlamında kanunlaştırılmasında aranması, adalet duygusunun zarar görmesine neden olmuştur. Bu bağlamda kanunlaştırma eli olan müttefik iki temel organ, icthad* kapısının kapanmasından dolayı- bu özgür bir düşünce ortamının sorgulanmasını gerektirir- toplumsal her alanda gerçekleşecek değişim ve ilerlemenin engellenmesinde etkin bir rol oynadıklarını düşündürmektedir. Böylece hukuk sisteminin bilimsel alanda yapılacak girişimler için belirlediği kırmızı çizgiler az çok tahmin edilebilir hale gelecektir. Bu hat hiç kuşku yok ki gerek toplumsal inanışta sapkınlığa neden olduğu/olacağı düşünülen bidatlarla gerekse devletin bekasının korunması adıyla meşru zemine oturtulmak zorundadır.

Hukuki sistemin ciddi yaralar almasında en dikkat çekici nokta, mülâzemet** usulünün bozulmasıdır. Müderrislik ve kadılık yolu olan ilmiye teşkilatında, medreselerde öğrenciler düzenli dersler gördükten sonra mezun olup mülâzemetle müderris ve kadı olmak için nöbet usulüyle matlab denilen deftere kaydedilerek sıra beklerlerdi. Hatta aynı niteliklere sahip olan adaylar arasında sınavlar yapılırdı. Padişahın beratıyla önce müderrislik, sonra naiblik, mollalık yaptıktan sonra, kadılığın çeşitli mertebeleri izlendikten sonra, Mekke kadısı, İstanbul efendisi (kadısı), Anadolu ve Rumeli kazaskeri, en sonunda da müftü yani şeyhülislam olunurdu (Toderini, 2012: 146). Ancak 1598'den itibaren mülâzemet açıkça para ile elde edilmeye başlandı. Voyvodalar, subaşılardan on bin akçe karşılığında mülâzemet satın alarak tahsil görmeden kadı olmaya başladı. Ayrıca şeyhülislam, kazasker, padişah hocası, vezirler, beylerbeyi gibi havâss'ın (seçkinler) evlatları, buluş çağına erişince bu hakkı doğrudan elde etti. Şeyhülislam ve havâss'ın diğer üyelerinin oğulları ve yakınları, mülâzemet ve nevbete girmeden birden

* Fıkıhta kanun koyucu, Allah'tır. Kulların yetkisi, ilahi kanunu (hükmü) araştırıp bulmak, keşfetmektir. İctihad, beşerin kendinden hüküm koyması değil, ilahi hükmü bulup ortaya çıkarması şeklinde anlaşılır. Her müctehidin icthadı kendisini bağlamakla birlikte, devlet ve yetkili merciler için kanunlaştırma ve uygulanacak hukuki hükmü belirleme açısından zengin bir kaynaktır. Bkz. Hayrettin Karaman, “Fıkıh- İslam İbadet ve Hukuk İlimi”, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 13, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1996, s. 1-27.

** Müderrislik için mülâzemet ve nevbet hakkında, Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 45-55; Madeline C. Zilfi, *Osmanlı Uleması*, çev. M. Faruk Özçınar, Bileşik Yay., Ankara 2008, s. 41-42.

bire ehliyet elde ederek makam sahibi oldu (Uzunçarşılı, 1988: 48). Havâss'ın yakınında olan herkes bir şekilde bir yerlerden yer edinmeye başladı. Örneğin, Rumeli Kazaskeri Çeşmi Mehmed'in (ö. 1634) damadı olan Mulakkab Muslihiddin'in (ö. 1648) kariyeri, kayırma sisteminin bir sonucuydu (Zilfi, 2008: 89).

Bu ve benzeri durumlar göz önüne alındığında, geçmişten miras alınan bir hukuki yapının, pratik kaygılarla irrasyonel bir biçimde nasıl bozulmaya uğratıldığı belirgindir. Bu işleyişin menfi etkisi ise ulemanın felsefi ve bilim hayatına yönelik uğraşlara engel teşkil edecek tarzda, ilmi tasniflerle ilerleme sahasının daraltıldığı noktada görülmektedir. Bu anlamda ilmi faaliyetlerin, helal ve haram hükümleri kapsayan bir muhteva ile en şerefli ve en üstün ilim dalı olarak fıkha dâhil edilmesi, bilim ve felsefe alanında yeterliliğe sahip kişilerin yetişmesi açısından ciddi problemlerin yaşanmasına sebep olmuştur (Hızlı, 2008: 37). Dönem içinde Osmanlı düşünce hayatına modern bir soluk getiren Kâtip Çelebi gibi isimlerden bahsetmek mümkün olsa da unutulmamalıdır ki bu kişilerin Osmanlı düşünce hayatındaki yerleri bireysel merak, ilgi ve çabanın ürünüdür.

“Oldukça meraklı ve meraklarını gidermek için her imkânı değerlendiren yapısına uygun olarak Kâtip Çelebi, muhtemelen bu yoğunluğuyla daha dışa dönük bir ruh haline girmiş ve incelemelerini sadece Müslüman yazarların eserleriyle sınırlı tutmamıştır. Bir Fransız rahibi iken Müslüman olmuş olan Şeyh Mehmed İhlâsî'den yardım alarak Latince yazılmış Atlas Minor adlı coğrafya eserini okuyup incelemesi, daha sonra onu Levâmiu "n-Nûr fî Zulumât-i Atlas Minor adıyla Osmanlı Türkçesine kazandırmıştır...Bu çeviri Kâtip Çelebi'nin doğu coğrafyacılığına ait bilgiler ile Batı coğrafyacılığına ait yeni bilgileri bir araya getirerek kaleme aldığı ünlü coğrafya eseri Cihannümâ'sının da alt yapısını oluşturmuştur” (Baş 2002: 139).

Bahsetmeye çalıştığımız merak-ilgi-çaba üçlemesinin bireysel örnekleme bakımından bu örnek önemlidir.

Sonuç olarak, XVII. yüzyılın iktidar-bilim ilişkisi bağlamıyla mevcut dönemseller koşulların çalışmamızı yönlendirdiği istikamet, düşünce durağanlığının temelini iktidar-hukuk-bilim üçgeninde öncelikli olarak aramak gerektiği yönündedir. Toplumsal, iktisadi ve kültürel yapı gibi ikincil unsurların ise bu ilişkiye ilintili olduğunu, bu ilişkiye göre anlaşılması ve anlamlandırılması gerektiğini ve daha doğru bir tarihsel algı ve gerçekliği ulaşımda araştırmacılara makul bir yol tayin edeceğini düşündürmektedir.

3) Toplumsal Yapı

Toplumsal yapıyı havâss ve avam diye iki tabakaya ayırmak özetle mümkündür. Bu tabakalanmanın oluşum içeriğini tek bir unsur etrafında anlamaya çalışmaktan ziyade, siyaset, dil, din, millet, hukuk, örf, eğitim, kültür vb. çok etmenlilik ve renklilik içinde ele almak Osmanlı toplumsal yapısı için oldukça makul bir değerlendirme olacaktır. Ne var ki askerler, ulema ve kâtiplerden oluşan havâss ile zanaatkârlar, tüccarlar ve çiftçilerden oluşan Osmanlı toplum yapısı, ön dönemlere nazaran XVII. yüzyılda Kâtip Çelebi'nin ifadesiyle göre hastalanmıştır. Bunun temel nedenlerini çiftçilerin sayısının azalması ve askerlerin sayısının artmasına bağlamıştır (Demir, 2005: 26). Genel anlamda mikro

düzeydeki bu değerlendirme, toplumsal yapıdaki değişim ve hareketliliğin makro düzeyle ilişkilendirilmesinde ve geniş ölçekli çözüm önerileri bakımından oldukça yetersiz olmasına rağmen, söz konusu dönemin toplumsal çalkantılarını anlamlandırmakta önemli bir analizdir. Büyük kentlere göçün başlaması, köylerdeki üretim alanlarının harap olması, vergilerin giderek arttırılması, resmi görevlerin yüksek fiyatlarla satılması nedeniyle rüşvetin artması, Esnaf-ı Erba'a'yı teşkil eden toplumsal sınıflarının oranındaki değişimler yapıdaki çalkantıların bazı belirtileridir (Demir 2005). Dolayısıyla genel anlamda hastalığın adı "gelir-gider dengesizliği"dir. Hastalık, çözümü de içinde barındırıyor gibi gözükse de pratiğe yansıtacak ve gerekli tedbirleri hayata geçirecek iradenin olmaması, çalkantının esas adresi olarak görünmektedir.

Bunlara bağlı olarak, halk için devlette memuriyet hem en iyi istihdam kapısı hem de servet edinme yolu olarak algılanmaya başlamıştır. Bu anlayış medreselerde yığılmaların oluşmasındaki en büyük etkenlerdendir. Çünkü orta dereceden mezun olan suhtenin imam, cami hatibi veya rüştiyede öğretmenlik yapabilme olanağına sahip olduğu bilinmektedir. Yani medreseler, ilmi kaygıyla dolup taşmamaktadır. Ücretsiz olan eğitim ve öğretim kurumların da her türlü imkânı kullanarak karın tokluğuna yaşamak yeter sebeptir. Ayrıca medrese öğrencilerinin askerlikten muafiyet haklarının olması asker kaçakları için medreseleri sığınma alanına çevirmesi de bir başka etkidir. Naklî ilimlerin öne çıkarılarak felsefe, matematik, astronomi, fizik gibi aklî ilimlerin müfredattan kaldırılması, ezbere dayalı eğitimle teorinin pratiğe yansıtılmasındaki eksiklikler göze çarpmaktadır. Bu olumsuzluklara istihdam problemi de eklenince zamanla halk arasında dönemin medrese öğrencileri için kullanılan kaba, yobaz anlamına gelen softaların siyasi düzene karşı çıkan isyanlarda yer alması hatta isyancılara katılıp eşkıyalık yapmaları da kaçınılmaz olmuştur.

Dolayısıyla XVI. yüzyılın sonlarında baş gösteren Anadolu'daki Celali isyanlarında olduğu gibi XVII. yüzyılın toplumsal panoramasını, delikanlılık çağındaki erkeklerin yığınlar halinde medreselere gitmek istemesi, medreselerdeki kapasite üstünde yığılmalar ve bunlara bağlı olarak kent-köy yaşamında olduğu kadar üretim-tüketim arasındaki dengenin bozulmasıyla ilişkilendirerek çizmek mümkündür. Ayrıca vergi sistemindeki bozulmalar devlet gelirlerindeki ciddi bir aksaklık olarak düşünülürse, XVII. yüzyılın Osmanlı toplumsal düzenindeki karmaşanın genel hatları çizilmiş olacaktır.

Nihayet, çalkantılı süreç içinde siyasi otoriteye bağımlı kulların içine düştükleri çıkmazlar iktisadi nedenlerle de desteklenince, bilim ve düşünce hayatındaki etkinlikler sekteye uğramaya başlamıştır. Her ne kadar bu toplumsal ve siyasi kargaşanın ortasında Veysî, Koçi Bey, Nabî, Defterdar Sami Paşa ve Kâtip Çelebi gibi devlet adamı ve teorisyenlerin, mevcut sorunları aşma adına geliştirdikleri öneriler, modern adımlar olarak önemli olsa da Avrupa'da aynı dönemlerde yaşanan siyasi, toplumsal vb. sorunlara karşı geliştirilen teorilere göre daha yerel, mevcut yapının korunması adına kısmen değişime açık, yeni toplumsal dinamiklerin yaratılmasına ise tamamen kapalı olduğunu görülmektedir. Birçok sorunun tek çözüm önerisine bağlı kalınması ise düşünce dünyasındaki tek tipliğin bariz örneğidir.

4) İktisadi Yapı

Akdağ, toplumsal değişim ve ortaya “Celali İsyancıları” olarak çıkan kargaşa ortamının sebeplerini, nüfus artışı, “genel ekonomik darlık”, devletin artan savaş ve diğer giderlerini karşılamak amacıyla avarız türündeki vergilerin sıkça toplanmaya başlaması ve mutad hale gelmesi, bunun neticesi olarak da “köylünün büyük bir yoksulluk içerisine düşmesi ve artan murabahacılık (tefecilik)” ve ardından yaşanan, köylünün toprağını terk etmesi süreci, Amerika’dan gelen altın ve gümüşün Osmanlı ekonomisine etkileri vs. şeklinde sıralanmaktadır (Koç, 2005: 229). Bu belirlemeler, politik koşullar ve askeri güçle doğrudan bağlantılıdır. Siyasi yapıdaki kırılmaya bağlı olarak uzun süren savaşlarla ortaya çıkan askeri çapta yenilik gereksinimleri, XVII. yüzyılda Osmanlı hazinesi için ciddi maliyetler getirmiştir.

Öte yandan İngiliz, Fransız, Felemenk, İranlı tüccarlarının hükümet izni dâhilinde pamuk ipliği, balmumu, kuru üzüm, zambak, bal gibi malzemeler ihraç etseler de bazı bölgelerdeki küçülmenin sanayi ve ticari hayatı etkilediği açıktır. Örneğin, Osmanlı tekstil sanayi, özellikle de hareketliliği çok faal olan pamuklu dokuma sektörü, XVII. yüzyıldan itibaren Hintli zanaatkârlara ödenen düşük ücretlerin ve etkin dağıtım ağının tehdidi altında kalmış, ithal Hint mallarının Anadolu ve Rumeli dokumacılığı sektörünün olumsuz etkilenmesine neden olmuştur (Faroghi 2006: 603). Avrupa’nın Osmanlı el sanatları ve dinamizmini etkileyen pazar ve hammadde rekabeti de dikkate alındığında, Osmanlı İmparatorluğu’nun içine düştüğü uzun vadeli ekonomik krizin sadece iç etkenlerle değil dış etkenlere de bağlı olduğunu görülmektedir.

Ancak tüm bu olumsuzluklar rağmen Wallerstein’in Osmanlı İmparatorluğu’na benzer sosyoekonomik yapılar için kullandığı “dünya imparatorluğu” kavramı oldukça kullanışlıdır. Çünkü Osmanlı gerçeğinde devlet aygıtı egemen olduğu için tüccarlar ikincil öneme sahiptirler. Oysa “dünya ekonomisi”nde tüccarlar, devleti kendi çıkarlarına uygun davranmaya zorlayacak yetkinliğe sahiptirler. Dolayısıyla bu realite bağlamında dünya imparatorluğu-dünya ekonomisi ikiliğinde Osmanlı için devlet-tüccar öncülleri ilişkisi Batı’ya göre farklıdır (Faroghi, 2006: 606). Ancak bu durumu farklı kültür-coğrafya-politika kapsamında değerlendirmek makul bir bakış tarzı olacaktır.

Osmanlı ticari hayatı genelde kara yolu ulaşımına bağlı olarak sürdürülmekteydi. Anadolu, Suriye ve Irak’ın tümünde sadece Fırat-Dicle sisteminde düzenli su yolu taşımacılığı yapılırken, Menderes ve Fırat gibi ulaşım yolları zaman zaman kullanıma elverişliydi. Ayrıca XVII. yüzyılda bu su yollarında aşiret tehditleri yüzünden asayişin sağlanamaması da bir başka sorundu. Aynı şekilde Akdeniz’deki Osmanlı üstünlüğüne rağmen Osmanlı gemi taşımacıları imparatorluk limanları arasındaki kıyı ticaretini siyasi etkenlerle Avrupalı rakiplerine kaptırmışlardı. Arapça konuşulan Osmanlı bölgelerindeki tüccarlar Kızıldeniz ve Hint Okyanusu’nu kullanmayı sürdürmüşlerdi (Faroghi, 2006: 615). Ve öyle görünüyor ki Kızıldeniz, Hint Okyanusu ve Akdeniz üzerindeki mücadeleler, Osmanlı deniz gücünün yeterli yatırımlarla desteklenmemesi nedeniyle Batı karşısında -özellikle Portekizli gemiciler- tutunamamıştır. Bu tür sebepler Osmanlı’nın denizlerdeki çıkarlarını koruyamaması demektir. Siyasi nedenlerle verilen ticari imtiyazlar da eklenince, iktisadi alanda problemler giderek artmıştır.

5) Kültürel Yapı

XVII. yüzyıldaki siyasi, hukuki, toplumsal ve iktisadi alanlardaki sorunlar, çözüm arayışlarını beraberinde getirmiştir. Osmanlı düşünce tarihini biçimlendiren çözüm arayışlarını Demir üç temel tez üzerinde incelemektedir: Birincisi, muhafazakâr bir tutumla yönetsel ve toplumsal alandaki sorunların bidatlardan kaynaklandığını ve dolayısıyla Asr-ı Sa'âdet Dönemi'ne dönülerek Peygamberin Müslümanlara tebliğ ettiği şeriatın uygulanmasıyla durgunluğun ve kötüye gidişin durdurulacağı tespitleriyle Kadızadelilerin görüşleri. İkincisi, Asr-ı Sa'âdet Dönemi'ne değil, ideal devlet-ideal toplumun en iyi şekilde yaşandığı Altın Çağ'a dönülmesi için XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bozulmanın sebeplerinin tespitini ve çözümü arayışını öneren siyaset düşünürlerinin bakışı. Son olarak, Kâtip Çelebi, Naima gibi tarihçilerin İbn Haldun'un makro düzeyde toplumsal organizmayı formüle eden "Üç Durum Yasası" (Toplumlar, gelişme, duraklama ve çökme aşamalarından geçerler) bağlamında Osmanlı'nın içinde olduğu durumu ve ne yazık ki çöküşün kaçınılmaz olduğunu gösteren görüşleri (Demir, 2005: 21).

Bu üç teze kısaca bakıldığında, ilk iki önerinin modern çağın yaşanmaya başladığı ve bilimsel devrimlerle mistisizmin rasyonalite karşısında kişi hayatıyla sınırlandığı bir reel dünya algısında, muhafazakar ve ütöpik bu teorilerin hayata geçirilmesinin irrasyonel olduğu açıkça görülecektir. Üçüncü önerinin ise XVII. yüzyıl ve sonrasında yaşananlar dikkate alındığında önemli bir tespit olduğu açıktır. Ancak söz konusu durumu kaçınılmaz bir hal olarak izah etmekte aşırı teslimiyetçi bir algının ürünü olarak görülmektedir. Bir başka ifadeyle, Kâtip Çelebi ve diğer düşünürlerin tespitleri hastanın yaşam süresinin uzatılması yönelik tedavi tekniklerinin arayışıdır. Nitekim XVII. yüzyıldaki Kâtip Çelebi ve Kadızadeliler arasındaki yine-yeni çatışmasının özelliği de hastalık ve tedavi biçimi üzerinedir.

Patron-ulema arasında oluşan ilişki biçimiyle kültür hayatında ulemanın özellikle gelenekselleşir bir hal alan beklentileri, dünyevi ödüllendirmelerin ya da bir başka ifadeyle nesneleşmiş edinimlerin önemini birincilleştirmeye başlamıştır. Her ne kadar Fahreddin el-Razi, İbn Arabi ya da İmam Gazalî'nin teolojik öğretileri, mistik algıya bağlı dünya anlayışının çerçevesini belirlemişse de XVII. yüzyılda seküler edinimler ve beklentiler, ilmi alanda çatışmaları kaçınılmaz hale getirmiştir. Çünkü aslında ilmin niteliği (fıkhın ilmi alana dâhil edilmesiyle) reel-ideal olan arasındaki koparılamaz bağı, toplum yaşamının her noktasında makul koşullar dâhilinde uygulanabilir hale getirmektir. Öyle ki bu durum muhafazakârlar-siyaset düşünürleri-kâtipler (mütercimler de dâhil) arasındaki çatışmanın bir boyutunu göstermektedir. Daha net bir ifadeyle, Asr-ı Sa'âdet Dönemi-Klasik Dönem-Modernistler arası tartışmalar, avamdan uzak Osmanlı XVII. yüzyıl havâss'ın kültürünün entelektüel ve bilimsel içeriğini oluşturmuştur. Dolayısıyla bilimsel tatmin ve entelektüel düzey, fıkhın tasnifine uygun olarak biçimlendirilen ilmi ve edebi çalışmalar, pratik kaygılar içinde güncellenememiş, durağanlaşmıştır.

Avam kültürü ise toplumsal yapıyla paralel olarak yönetsel yapıdan uzak yaşamla ilişkilidir. Bu kültür biçimi, ekonomik girdap içindeki yönetilen sınıfın reel kaygılarla hayatta kalma mücadelesiyle nitelendirilebilir. Köyden kente göçler, tarımsal

faaliyetlerdeki kötüye gidiş, üretim-tüketim dengesindeki bozulma, aşırı vergi yükü, yabancı tüccarlara verilen imtiyazlar vb. problemler, isyan ve muhalefet anlayışını Celali isyanlarında olduğu gibi gündelik hayata yönelik ihtiyaçlara bağlı olarak biçimlendirmiştir. Ayrıca halk kültürünün edebi ve düşünsel dünyası, mistik ya da felsefi uğraşlardan uzak, ayrılık, gurbet, aşk, ölüm gibi konuların işlendiği şiir ve hikâyelerle beslenmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı dünyasında kırılma dönemi olan XVII. yüzyılda siyasi, hukuki, toplumsal, iktisadi ve kültürel yapı, bu genel taslak içinde biçimlenmiştir. Siyasi ve hukuki yapının temele alındığı değerlendirilmede diğer öğelerin iktidar-bilim ilişkisindeki belirleyici role sahip olduğu açıktır. Bu bağlamda söz konusu dönem, patrimonial yönetim anlayışında zayıf ve ehliyetsiz padişahların bulunması, bürokrasinin yönetim üzerinde etki alanını genişletmesi ve yaşanan iktisadi sorunlar, bilim hayatını olumsuz yönde etkilemeye başlamıştır. Bilim ve düşünce etkinlikleri de iktidarın içine düştüğü çıkmazlar yüzünden desteklenmemesine ve bilim adamı ve halk tabanlı bilim ve düşünce hayatına katkı sağlayacak yapıların yaratılamamasına mevcut siyasi ideolojinin değişime karşı sıkı kontrolü eklenince, durağanlaşan ve üretkenlikten uzak bir yapıya bürünmüştür.

Değişen dünya ve Batı'daki bilimsel hareketlilik karşısında, Hanefi Fikhi'nin ilkelerine bağlı kalarak akli ilimlerin önüne geçen hatta engelleyen teolojik ilimlere yöneliş, kırılma döneminde Osmanlı'da düşünce hayatının yönünü, eski-yeni arasındaki çatışmalı teorik zemine çekmiştir. İktidar-bilim ilişkisinin mahiyeti, devletin içinde olduğu siyasi, hukuki, toplumsal, iktisadi ve kültürel yapıdaki sorunları çözmek üzerine yeni bir boyut kazanmıştır. Hatta kültürel yapıda görünüşte teolojik ilkelerin belirleyici olduğu ancak ödüllendirme algısının gerek en aydın kesim gerekse avam tarafından teolojik dünyadan nesne dünyasına doğru kaymaya başladığı da dikkate alındığında, bilim ve düşünce sahasının yeni zemini biçimlenmeye başlamıştır.

XVII. yüzyıla kadar din ve felsefe bilimleri arasında bir paralellik olduğu ancak bu paralelliğin daha sonra dini ekoller ve din bilginleri gibi kesimler tarafından akli ilimlerin "bu dersler felsefiyattır" denerek medreselerden uzaklaştırılıp tıkanıklıklara ve "buhran"a dayalı metodolojik bir bütünlüğün sağlanmasına sebep olduğu açıktır. Çünkü hakiki mümine, mevcut doğru fikirlerin ya Kur'an'da bulunduğu ya da Kur'an'la tamamen uyumlu olduğunu göstermesi emredilmişti. Bu neden, medreselerde felsefe öğretimine karşı koymanın temelini oluşturmuştur.

Görüldüğü üzere, Osmanlı düşünce hayatında çatışma, siyasal rejimdeki aksaklıkların başlamasından sonra görülen ilk ciddi kıvılcımlardır. Aslında bu çatışmalar, geçmişten hareket eden ve bugünde anlam bulan gelenek olgusunun sendelediğini gösteren işaretlerdir. Kaldı ki Osmanlı'da XVII. yüzyılın ayırıcı özelliği de, hem siyasal rejimdeki hem de düşünce hayatındaki hâkim geleneksel kurgulamanın kırılmaya başladığı dönem olmasıdır.

Sonuç olarak, Osmanlı yönetiminin önceki dönemlerdeki Nizam-ı Âlem ideolojisindeki katı yapının öncelikli olarak siyasi, askeri nedenlerle zaafiyete uğramaya

başladığı ve bilim ve düşünce sahasındaki yeni çehrenin bu zaafiyetler bağlamında yapısal bir dönüşüme uğradığı açıktır. Dolayısıyla XVII. yüzyıl Osmanlı'da iktidar-bilim ilişkisi de bu değişim bağlamında sonraki dönemlere ön ayak olacak şekilde değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- BAŞ, Eyüp. "Kâtip Çelebi (1609-1657)". *Türkler Ansiklopedisi*, (Cilt 11): 137-154. Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca (ed.). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- BİLGİN, Vejdi. "Klasik Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesinin Temel Özellikleri". *Türkler Ansiklopedisi*, (Cilt 11): 81-98. Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca (ed.). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- DEMİR, Remzi. *Philosophia Ottomonica*. (Cilt 11). Ankara: Lotus Yayınları, 2005.
- FAROQHI, Suraiya. "Krizler ve Değişim (1590-1699)", (çev. Ayşe Berktaş). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1660-1914*, (Cilt 2): 545-562. Halil İnalçık, Donald Quataert (ed.). İstanbul: Eren Yayınları, 2006.
- FOUCAULT, Michel. *Özne ve İktidar*. (çev. Işık Ergüden, Osman Akınbay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.
- HIZLI, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1/2008): 25-46.
- İNALCIK, Halil. *Şair ve Patron*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010.
- KARAMAN, Hayrettin . "Fıkıh- İslam İbadet ve Hukuk İlmî". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 13):1-27. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- KARATEPE, Şükrü. *Osmanlı Siyasi Kurumları*. İstanbul: İz Yayınları, 2004.
- KOÇ, Yunus. "Osmanlı'da Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum". *Bilig*, 25 (Güz/2005): 229-245.
- MCGOWAN, Bruce. "Âyanlar Çağı 1699-1812". (çev. Ayşe Berktaş). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1660-1914*, (Cilt 2): 761-767. Halil İnalçık, Donald Quataert (ed.). İstanbul: Eren Yayınları, 2006.
- OCAK, A. Yaşar. "Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı". *Türkler Ansiklopedisi*, (Cilt 11): 10-29. Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca (ed.). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- RICAUT, Paul. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, (çev. Halil İnalçık, Nihan Özyıldırım). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012.
- TİMUR, Tamer. *Osmanlı Kimliği*. Ankara: İmge Kitabevi, 2010.
- TODERINI, Giambattista. *Türklerin Yazılı Kültürü*. (çev. Ali Berktaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı. *Osmanlı Tarihi*, (Cilt III/ 2. Kısım). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- ZILFI, Madeline. C. *Osmanlı Uleması*. (çev. M. Faruk Özçınar). Ankara: Bileşik Yayınları, 2008.